

मुस्लिम मराठी आत्मचरित्रातील प्रतिमासृष्टी

डॉ. वसंत गायकवाड

सी.जे.पटेल कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, तिरोडा.
जिल्हा – गोर्दिया, (महाराष्ट्र)

मुस्लिम लेखकांनी लिहिलेली मराठी आत्मचरित्रे विविध भाषिक आणि वाङ्मयीन गुणांनी नटलेली आहेत. ही आत्मचरित्रे मुस्लिमांच्या जगण्याचा पोत सहजतेने वाचकांच्या समोर उलगडत जातात. मुस्लिमांच्या जगण्याचा करुण-गंभीर संघर्ष जसा या आत्मचरित्रांमधून व्यक्त होतो तसाच त्या जगण्यातील आनंदही अभिव्यक्त होत जातो. मुस्लिम जीवनाचे सारे संदर्भ ही आत्मचरित्रे भाषेच्या माध्यमातून उभी करतात आणि वाचकांच्या मनावर छाप पाडण्यात यशस्वी होतात. या आत्मचरित्रांच्या यशस्वीतेचे एक रहस्य अभिव्यक्तित्व सशक्त माध्यम असलेली भाषा आहे, असे लेखकाला वाटते. प्रस्तुत लेखात या आत्मचरित्रातील भाषेच्या केवळ प्रतिमासृष्टी या केवळ एकाच घटकाचा विचार केलेला आहे.

प्रस्तावना :

मानवी मनाचा सर्जनशील आविष्कार म्हणजेच साहित्य. हा सर्जनशील आविष्कार भाषेच्या माध्यमातूनच अवतरत असतो. साहित्याची निर्मिती करताना लेखक तत्कालीन समाजाने उपलब्ध करून दिलेली आशयारूपे आणि रचनातंत्रे स्वाभाविकपणेच स्वीकारत असतो. भाषा ही अशाच तंत्रापैकी एक तंत्र आहे. भाषा ही समाजनिर्मित असते. समाजाशिवाय भाषा संभवणे शक्य नाही. अर्थातच समाजात होणारी साहित्यनिर्मिती ही समाजाच्याच भाषेत होत असते. हजारो वर्षांपासून समाज आपल्या भाषेत व्यवहार करीत असतो. हा भाषिक व्यवहार करताना समाज केवळ आपली भाषाच सांभाळत नसतो तर तिचे संवर्धन आणि विकासही करीत असतो. समाजाच्या रूढ कल्पना, विचार, भावना, आदर्श, संस्कृती, मूल्यव्यवस्था, संकेत आणि परंपरा भाषेच्या सहाय्यानेच जतन केल्या जातात. भाषा वापरणारी एक पिढी या साऱ्यांच संगोपन करते, त्यात आवश्यक भर घालते आणि त्यानंतर ती संस्कारित केलेली विकसित भाषा दुसऱ्या पिढीला सोपवीत असते. अशा प्रकारे भाषा हे सामाजिक धन आहे. कुठलाही लेखक निर्मिती करीत असताना भाषा नावाच्या सामाजिक धनाचा सढळपणे वापर करीत असतो. म्हणजेच लेखकाचा सर्जनशील आविष्कार अशा प्रकारे समाजनिर्मित भाषेच्या द्वारा सामाजिक व्यासपीठावर अवतरत असतो.

साहित्याद्वारा मानवाची कथाच आविष्कृत होत असते. ही कथा अनुभवांच्या मांडणीतून साकार होत असते. लेखकाने घेतलेला जीवनातील अनुभव हा भाषेद्वारेच अवयवरूप धारण करतो आणि जिवंत होतो. भाषेशिवाय अनुभव अस्तित्वात येणे कठीण आहे. लेखक इंद्रियांद्वारा घेतलेल्या अनुभवाला शब्दरूप देतो. असा शब्दरूप अनुभवच साहित्याच्या माध्यमातून अवतरत असतो. म्हणजेच भाषेशिवाय अनुभवाची जन्मकथा संभवत नाही. किंबहुना भाषा हाच अनुभवांचा आत्मा आहे आणि शरीरही आहे. म्हणूनच भाषेशिवाय साहित्याची कल्पनाच अशक्यप्राय आहे.

मानवी समाजात विनिमयाचे माध्यम असलेली भाषा ही एक चिन्हव्यवस्था आहे. मानवाने मनात निर्माण होणाऱ्या ध्वनींना चिन्हित करून वर्णमाला तयार केली. पुढे वर्णमालेतील चिन्हरूप वर्णांच्या साहाय्याने अर्थयुक्त संकेतांची रचना केली. वास्तविक भाषेतील संकेत किंवा शब्द भाषिक विनिमयात वापरण्यात येतो. म्हणूनच

“भाषा म्हणजे मानवनिर्मित ध्वनीमधून निर्माण होणाऱ्या अर्थपूर्ण संकेतांची योग्य मांडणी करून विनिमय साधणारी किंवा संदेशन करणारी एक सामाजिक संस्था होय.”¹ अशी भाषेची व्याख्या करण्यात येते. याचाच अर्थ भाषा नावाची संदेशप्रणाली समाजाने निर्माण केलेली आहे. शब्दांच्या अर्थांना किंवा संकेतांना जोपर्यंत सामाजिक मान्यता मिळत नाही तोपर्यंत ते भाषेत संदेशवहनाचे कार्य करू शकत नाहीत. मानवाच्या विकास-विचारांच्या अभिव्यक्तीचे हे सशक्त माध्यम सामाजिक मान्यतेशिवाय अस्तित्वात येणे अशक्यप्राय आहे. भाषेच्या या सामाजिक अस्तित्वाच्या संदर्भात मराठीतील प्रसिद्ध समीक्षक रा.ग.जाधव म्हणतात, “भाषेची सामाजिकता ही सूर्याच्या प्रकाशाइतकीच उघड व नैसर्गिक बाब आहे आणि अर्थपूर्ण शब्दार्थ हे तर साहित्याचे माध्यम! त्यामुळे भाषेच्या संदर्भात साहित्य हे संपूर्णपणे सामाजिकच ठरते.”² भाषेच्या अस्तित्वाच्या संदर्भातली ही भूमिका सहज मान्य होण्यासारखी आहे.

समाजात अनेक प्रकारच्या ललित कला प्राचीन काळापासून आजपर्यंत अस्तित्वात आहेत. संगीत, चित्र, शिल्प, नृत्य, वाङ्मय या ललित कला हजारां वर्षांपासून सामाजिक उद्बोधनाचे आणि मनोरंजनाचे कार्य पार पाडीत आहेत. या सर्व ललित कलांच्या मूलद्रव्याचा विचार केला तर एक नवी वास्तविकता दृष्टीस पडते. ती ही की इतर ललित कलांची मूलद्रव्ये अनुक्रमे स्वर, रंग, माती किंवा दगड आणि मानवी शरीर हे आहेत. इतर ललित कलांची ही मूलद्रव्ये अपरिवर्तनीय स्वरूपाची आहेत; कारण ही मूलद्रव्ये शुद्ध स्वरूपात निर्मात्याला नेहमीच उपलब्ध होत असतात. मात्र वाङ्मयकलेच्या संदर्भात असं म्हणता येत नाही. वाङ्मय या ललित कलेचं मूलद्रव्य ‘शब्द’ आहे. हे मूलद्रव्य समाज वापरीत असतो. सामाजिक वापरात शब्दांच्या अर्थछटा गुळगुळीत होतात. अर्थ बदलतात, कित्येकदा त्यांना नवे अर्थ बहाल केले जातात. अशा अर्थाने वाङ्मयकलेचे मूलद्रव्य सतत परिवर्तनशील असते. मूलद्रव्याच्या या परिवर्तनाचं सजग भान वाङ्मयकलेच्या लेखकाला सतत ठेवावं लागतं. याशिवाय अर्थपूर्ण निर्मितीची किमया लेखकाला साधता येणार नाही हेही तितकेच खरे आहे.

मानवी मनाच्या आणि बुद्धीच्या विकासाबरोबरच भाषेचा विकासही झालेला दिसतो. मानवाचा सामाजिक, सांस्कृतिक आणि बौद्धिक विकास झाला तशी भाषाही अधिक अर्थसंपृक्त आणि शब्दसंपन्न होत गेली. या नव्या आशयाला प्रकट करण्याची मानवाची इच्छाही तितकीच प्रबल झाली. प्रारंभीच्या तुटपुंज्या भाषेत हे नवे विचार व्यक्त करणे त्याला अडचणीचे वाटू लागले. यातून मार्ग काढण्यासाठी “त्याने नवनवे शब्द बनविण्यास सुरुवात केली. दृश्यावरून अदृश्याचे चिंतन व मनन आणि त्याचाच दृश्य परिणाम म्हणून त्याचे प्रकटीकरण होऊ लागले. केवळ नवे शब्द बनवून जेथे भागत नव्हते तेथे होते तेच शब्द वेढीला धरून त्यांचे निरनिराळ्या पद्धतीचे अलंकारिक उपयोग मनुष्य करू लागला...”³ अशा प्रकारे मानवी विकासाबरोबरच भाषेचाही विकास होत राहिला. शब्द व अलंकार तयार होऊ लागल्याबरोबर भाषेची अर्थवाहक क्षमता वाढली. नवी आशयाची आव्हाने पेलण्यास ती समर्थ झाली. त्याचबरोबर तिचे बाह्यरूपही अधिक आकर्षक आणि कमनीय झाले. अशा प्रकारे वाङ्मयातील नवी आव्हाने पेलण्याची भाषेची ताकद मानवाच्या सामाजिक, सांस्कृतिक आणि बौद्धिक विकासाबरोबर विकसित होत राहिली.

प्रतिमासृष्टी :

प्रतिमांचं साहित्यातील स्थान महत्त्वाचं आहे. प्रतिमा लेखकाच्या मनातील आशयाचं वहन करण्याचं कार्य प्रभावीपणे करीत असतात. अरूप आशयाला रूप बहाल करण्याचे आणि अतींद्रिय आशयाला इंद्रियगोचर करण्याचे कार्य लेखक प्रतिमेद्वारे साधत असतो. “प्रतिमेचे साहित्यातील अत्यंत महत्त्वाचे स्थान मान्य करूनही केवळ प्रतिमा निर्माण करणे हे कलावंताचे ध्येय नसते, हे विसरून चालत नाही.”⁴ हे जरी खरे असले तरी लेखकाच्या मनातील आशयाला, अनुभवाला नेमकेपणाने अभिव्यक्त करण्याचे कार्य प्रतिमा करीत असतात.

मुस्लिम मराठी आत्मचरित्रकारही आपल्या भावना, विचार, अनुभव व्यक्त करण्यासाठी प्रतिमायुक्त भाषेचा वापर करतात. त्यातून त्यांची भाषा चित्रमय, नादमय, अलंकारिक रूप धारण करीत जाते. यातून अनुभवांची तरल अनुभूती वाचकांच्या हृदयात सहज संक्रमित केली जाते. आशयाचे वहन करणाऱ्या समर्पक प्रतिमांची सृष्टीच मुस्लिम आत्मचरित्रकार निर्माण करतात. त्यातील निवडक प्रतिमा खालीलप्रमाणे

1. “असाच खुंटावरच्या कावळ्यासारखा संसार हावाच्या नवऱ्यानं केला.”⁵
2. “मानेवर जोखडाचं ओझं ठेवलेल्या जनावराच्या डोळ्यात जी वेदना दिसते ती मूक वेदना भाभीच्या डोळ्यांत मी आयुष्यभर पाहात आले.”⁶
3. “दरवेशानं अस्वलाच्या नाकात नकेल घालून, हातात काठी घेऊन आपल्या तालावर नाचवावं तसं ही सगळ्यांना नाचवत होती.”⁷

4. "भाईजान,मर्द को पहचानने का मशीन मेरे को लाकर देव."⁸
5. "त्या समाजातला पुरुष हा पोलादापेक्षा कडक. जसं पोलादाला आकार देताना त्याला खूप तापवून मऊ करावं लागतं तसंच माणसाचं आहे."⁹
6. "...उडत्या पाखरांचे पंख मोजणारा माणूस आहे."¹⁰
7. "हे ऐकलं अन् माझ्या पायाखालची जमीन सरकल्यासारखी वाटली."¹¹
8. "इने दात कोरको पेट भरनेवाला, ऐसा संसार कोन कन्यात नया?"¹²
9. "आई अवघडली होती. एखाद्या नव्या नवरीसारखी भिंतीकडं तोंड करून खाली मान घालून बसली होती."¹³
10. "ससरा कभी छोरी का बाप अचतंय सच इसका ससरा डुक्कर के अवलाद का है।"¹⁴
11. "मलबारहिल... उंच होत गेलेला सापाच्या पाठीचा चमकदार सुनसान वेढोळे घेत गेलेला रस्ता... भिजवलेल्या बिलोरी काचेसारखा भोवतालचा अंधार..."¹⁵
12. "केळीची साल सोलून काढावी, तसं मी माझ्या भोवतालची ढोंगी, खोटी न् दिखारु आवरण फेकून दिली... माझं अस्सल स्त्रीत्व खणखणीत वाजत होतं..."¹⁶

मुस्लिम मराठी आत्मचरित्रकार अनुभवांचा जिवंत प्रत्यय वाचकाला देण्यासाठी अशा प्रतिमांची पेरणी करतात. त्यातून रंग, रूप, रस, गंध, नाद, स्पर्श यांनी युक्त असलेला जिवंत अनुभव वाचकाला उपभोगता येतो. प्रतिमांच्या आणि प्रतीकांच्या समर्पक उपयोगामुळे आशयाची नेमकेपणे अभिव्यक्ती करण्याचा मुस्लिम मराठी आत्मचरित्रकारांचा प्रयत्न यशस्वी होतो. तरल संवेदनशीलता संयमित कल्पकता यामुळे या प्रतिमा कमालीच्या काव्यात्म होतात. वाचक स्वाभाविकच यांच्या मोहात पडतो. या काव्यात्म प्रतिमांच्या निर्मितीतून मुस्लिम आत्मचरित्रकारांच्या संवेदनशील मनाचा आणि सूक्ष्म निरीक्षणशक्तीचा प्रत्यय येतो. संवेदनशीलतेने सजविलेली ही प्रतिमासृष्टी आत्मचरित्रांच्या भाषेचे सौंदर्यही वाढवते आणि आशयाचा विस्तारही करते. एवढे या संदर्भात प्रामाणिकपणे नोंदवावे लागेल.

संदर्भ टिपा :

- 1) मालसे स.ग., इनामदार हेमंत, सोमण अंजली (संपा.) भाषाविज्ञान वर्णनात्मक आणि ऐतिहासिक, संजय प्रकाशन, पुणे, द्वितीय आवृत्ती, 1987पृ.34
- 2) जाधव रा.ग., साहित्य व सामाजिक संदर्भ, कॉन्टिनेंटल प्रकाशन,पुणे,द्वितीय आवृत्ती, 1996 पृ.79
- 3) परचुरे श्री.दि., मराठी गद्यशैलीचा उदगम आणि विकास, प्रकाशक सौ.आशा परचुरे, मुंबई, प्रथमावृत्ती.पृ.7
- 4) वैद्य अरुंधती, विद्याधर पुंडलिकांचे ललित साहित्य स्वरूप व समीक्षा, विजय प्रकाशन, नागपूर, प्रथमावृत्ती, 2008पृ.94
- 5) आपराद आशा, भोगले जे दुःख त्याला ... , मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे, पुर्नमुद्रण 2010 ,पृ.7
- 6) तत्रैव पृ. 8
- 7) तत्रैव पृ. 61
- 8) सय्यदभाई दगडावरची पेरणी, अक्षरमानव प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती, 2009पृ. 192
- 9) तत्रैव पृ.188
- 10) दलवाई मेहरुनिसा, मी भरून पावले आहे, मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे, चौथी आवृत्ती, 2008 पृ.26
- 11) तत्रैव पृ. 91
- 12) हुसेन जमादार, जिहाद, मानसन्मान प्रकाशन पुणे, प्रथमावृत्ती, 1993 पृ.72
- 13) तत्रैव, पृ.91
- 14) तत्रैव, पृ.143
- 15) अमरशेख मलिका, मला उद्ध्वस्त व्हायचयं, मॅजेस्टिक बुक स्टॉल, मुंबई, प्रथमावृत्ती, 1984. पृ.92
- 16) तत्रैव, पृ.91